

Про припинення батьківських прав та обов'язків

Л. В. Красицька

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права і процесу Донецького національного університету

У статті визначаються підстави припинення батьківських прав і обов'язків за сімейним законодавством України. Зроблено висновок, що при позбавленні батьківських прав припиняються лише певні батьківські права й обов'язки, а не в цілому батьківські правовідносини.
Ключові слова: батьки, діти, батьківські права, припинення батьківських прав, оспорювання батьківства, всиновлення, позбавлення батьківських прав.

В статье определяются основания прекращения родительских прав и обязанностей по семейному законодательству Украины. Сделан вывод, что при лишении родительских прав прекращаются лишь определённые родительские права и обязанности, а не в целом родительское правоотношение.

Ключевые слова: родители, дети, родительские права, прекращение родительских прав, оспаривание отцовства, усыновление, лишение родительских прав.

The grounds of cessation of parental rights and obligations to family legislation of Ukraine are disclosed in the present article. It is concluded that deprivation of parents' rights commits only the cessation of certain parental rights and obligations, not the cessation of the whole parental relationship.

Keywords: parents, parental rights, cessation of parental rights, contestation of paternity, adoption, deprivation of parental rights.

З а сучасних умов кризи сім'ї, демографічної кризи досить гостро стоїть питання збереження сімейних зв'язків між дітьми та батьками. Сьогодні в Україні понад 96 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. За рішенням судів щороку із сімей вилучаються 8-11 тис. дітей [1, с. 47], що призводить до зростання соціального сирітства в Україні. Ця сумна статистика свідчить, що норми сімейного права, які регламентують порядок, підстави позбавлення батьківських прав, достатньо часто застосовуються судом, непоодинокими є випадки й оспорювання батьківства, яке з прийняттям Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. (далі — СК України) набуло нового законодавчого регулювання, а деякі проблемні питання так і не знайшли свого чіткого розв'язання. І позбавлення батьківських прав, і оспорювання батьківства в разі задоволення позовів є лише деякими юридичними фактами, які тягнуть за собою припинення певних батьківських прав та обов'язків. Батьківські права та обов'язки припиняються і на підставі інших юридичних фактів, дослідженню яких приділяється недостатньо уваги. Ця проблема викликає жвавий науковий інтерес, обумовлений змінами сімейного законодавства та недостатністю сучасних досліджень у цій сфері. За радянського періоду здійснювався ґрунтовний теоретичний аналіз багатьох проблемних питань сімейного права, зокрема питання припинення батьківських прав та обов'язків досить ретельно досліджували такі вчені, як Є. М. Ворожейкін [2, с. 199-214], О. М. Нечаева [3, с. 63-91], З. В. Ромовська [4, с. 111-121], К. К. Червяков [5, с. 89-103] та ін. У сучасній українській правничій літературі досить часто звертаються до проблемних питань позбавлення батьківських прав такі правники, як Л. А. Кондратьєва [6, с. 103-116, 139-151], Б. К. Левківський [7, с. 138-152], С. М. Лепех [8, с. 175-181], М. В. Логвінова [9, с. 143-161],

В. П. Мироненко [10, с. 56-91], проте інші підстави припинення батьківських прав та обов'язків досліджуються фрагментарно.

Метою цієї статті є визначення підстав припинення батьківських прав та обов'язків за чинним сімейним законодавством і особливостей застосування правових норм, що регламентують відносини в цій сфері.

Питання припинення батьківських прав та обов'язків привертало до себе увагу ще дореволюційних цивілістів. Так, О. І. Загоровський зазначав, що батьківська влада довічна, повага до пам'яті батьків повинна тривати й після їх кончини. Батьківська влада... «припиняється єдино смертю природною або позбавленням усіх прав стану, коли діти не підуть у заслання за батьками. Таким чином, ні повний вік, ні вступ у шлюб, ні господарська або службова незалежність дитини, ні тяжкий злочин батьків (якщо він не тягне за собою позбавлення всіх прав стану), ні очевидна небезпека від батьківської влади для дітей — не вражають цієї влади» [11].

У радянському сімейному законодавстві досить ретельно регулювалися такі підстави припинення батьківських прав та обов'язків, як позбавлення батьківських прав, оспорювання батьківства. Так, відповідно до статей 6, 7 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УСРР від 31 травня 1926 р. особі, зазначеній батьком дитини у заяві матері дитини, дозволялось порушити судовий спір про правильність заяви матері, а ст. 56 Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР від 20 червня 1969 р. № 2006-VII визначались підстави та порядок оспорювання батьківства.

Традиційно підставами припинення батьківських правовідносин вважають юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення батьківських прав та обов'язків. Є. М. Ворожейкін зазначає, що права та обов'язки в батьківському правовідношенні виникають одночасно з народженням дитини в кожного з батьків. Це підтверджується і тією обставиною, що в разі смерті од-

ного із батьків права та обов'язки в дитини припиняються тільки щодо одного з батьків. Щодо іншого правовідношення зберігається у повному обсязі. Смерть дитини припиняє права та обов'язки кожного з батьків, оскільки вибуває суб'єкт правовідношення, без якого правовідношення існувати не може. Проте, якщо в батьків є інші діти, то вони є учасниками батьківського правовідношення (або декількох), суб'єктом якого є інша дитина. Оголошення особи померлою в принципі викликає ті самі правові наслідки, що й смерть особи [2, с. 206].

Згідно з частиною 1 статті 14 СК України сімейні права є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі. Зважаючи, що батьківські права та обов'язки мають особистий характер, безсумнівно, що смерть дитини припиняє права та обов'язки батьків щодо неї, смерть матері, батька дитини також припиняє відповідні батьківські права та обов'язки матері, батька. Відповідно до частини 1 статті 47 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003р. (далі — ЦК України) правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті. Таким чином, у разі оголошення померлими батька, матері дитини або самої дитини припиняються батьківські права та обов'язки.

На підставі судового рішення припинення батьківських прав та обов'язків можливе й у разі задоволення позовів про оспорування батьківства (ст. ст. 129, 136, 137, 138 СК України), оспорування материнства (ст. 139 СК України), позбавлення батьківських прав (ст. ст. 164-168 СК України). Що стосується оспорування батьківства, материнства, то справді в особи, запис про яку як батька або матері дитини на підставі рішення суду виключено з актового запису про народження дитини, з моменту набрання рішенням суду законної сили припиняються батьківські права та обов'язки щодо дитини. Так само й у дитини припиняються права та обов'язки

щодо матері або батька, запис про яких виключено з актового запису про її народження. Законодавчо передбачено певні обмеження щодо можливості оспорування батьківства, наприклад, відповідно до ч. ч. 3, 4 ст.136 СК України оспорування батьківства можливе лише після народження дитини і до досягнення нею повноліття, оспорування батьківства неможливе в разі смерті дитини.

Що ж стосується позбавлення батьківських прав, то, зважаючи на різноманітний характер батьківських прав та обов'язків, не всі обов'язки батьків припиняються у цьому випадку. На думку О. Є. Казанцевої, найбільш суворою формою сімейної відповідальності визнається позбавлення батьківських прав. Це така міра державного примусу, застосування якої при збереженні майнових обов'язків тягне за собою втрату батьками всіх прав, що виникають на підставі споріднення з дитиною, а також деяке обмеження їх дієздатності, спрямоване на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і попередження правопорушень [12, с. 111]. К. К. Червяков указує, що з позбавленням батьківських прав усі особисті права та обов'язки дітей і батьків відпадають, а з майнових залишається лише один обов'язок батьків — надавати кошти на утримання дитини. Суб'єктом права вимоги залишається дитина; здійснювати це право можуть опікуни, інші особи, визначені законом, дитячий заклад, у якому дитина утримується. Таким чином, рішення суду позбавляє батьків щодо дитини всіх прав, але самого правовідношення не припиняє, бо зберігається аліментний обов'язок батьків. Незмінним залишається запис у книгах народжень органу рацсу, за яким позбавлений батьківських прав був зареєстрований як батько дитини [5, с. 90]. Аналогічну позицію висловлює й О. Є. Казанцева, що з позбавленням батьківських прав зберігається правовідношення з матеріального утримання батьками дітей. У дітей зберігається здатність до набуття прав, заснованих на факті споріднення

з батьками (на отримання спадщини, пенсій та допомоги в разі смерті батьків). Позбавлення батьківських прав тягне припинення всіх особистих і майнових правовідносин, у яких батьки виступають правомочною, а в деяких і зобов'язаною стороною. Припиняються всі правовідносини з виховання і навчання дитини, визначення її місця проживання, з приводу представництва і захисту її інтересів, дання згоди на всиновлення дитини... Позбавлення батьківських прав не припиняє майнові правовідносини, у яких батьки виступають зобов'язаною стороною. Закон прямо передбачає збереження обов'язку з утримання дітей [12, с. 114].

За законодавством України при позбавленні батьківських прав за батьками зберігається декілька майнових обов'язків. Згідно з частиною 2 статті 166 СК України особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Відповідно до статті 1183 ЦК України батьки зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, протягом трьох років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків. Пункт 33 глави 1 розділу III Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. № 52/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 24.12.2010 р. № 3307/5), передбачає, що на підставі рішення суду про позбавлення батьківських прав, що набрало чинності, в день надходження копії такого рішення до відділу державної реєстрації актів цивільного стану або в день його пред'явлення особою, зазначеною в рішенні суду, у графі «Для відміток» актового запису про народження зазначається: «Батьки (батько, мати) позбавлені батьківських прав на підставі рішення (назва суду), № справи ___ від ____». Учинений запис засвідчується підписом посадо-

вої особи і печаткою відділу державної реєстрації актів цивільного стану. У таких випадках відомості про батьків з актового запису не виключаються. Одночасно відповідні відомості вносяться до Державного реєстру актів цивільного стану громадян. Тому одному з батьків, якого позбавлено батьківських прав, свідоцтво про народження дитини повторно не видається.

Позбавлення батьківських прав тягне за собою припинення особистих немайнових батьківських прав та обов'язків щодо дитини, майнові ж обов'язки батьків, визначені законом, за особами, позбавленими батьківських прав, зберігаються, відомості про батьків з актового запису про народження дитини не виключаються. Стаття 168 СК України закріплює за батьками, позбавленими батьківських прав, право на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною. Суд може дозволити разові, періодичні побачення з дитиною, якщо це не завдасть шкоди її життю, здоров'ю та моральному вихованню, за умови присутності іншої особи.

Отже, при позбавленні батьківських прав припиняється правовідношення між батьками та дитиною, наприклад, щодо виховання дитини, визначення її місця проживання тощо, проте загалом всі батьківські правовідносини не припиняються.

Правові наслідки позбавлення батьківських прав, які настають для дитини щодо своїх батьків, позбавлених батьківських прав, законодавство чітко не визначає. Безумовно, що дитина також втрачає особисті немайнові права щодо батьків, зокрема право на належне батьківське виховання, проте за нею зберігаються майнові права, засновані на спорідненості з батьками, позбавленими батьківських прав. Можна стверджувати, що за дитиною зберігається особисте немайнове право на контакт з батьками, позбавленими батьківських прав, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 9 Конвенції ООН про права дитини, прийнятої резолюцією 44/25 Генераль-

ної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р., держави-учасниці поважають право дитини, яка розлучається з одним чи обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прямі контакти з обома батьками, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини.

У результаті відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав правовідносини між батьками і дітьми не припиняються. Права батьків лише піддаються певному обмеженню. Батьки не можуть здійснювати виховання дітей, визначати їх місце проживання, вирішувати питання про їх навчання. Такими правами наділяються особи, які виховують дитину (опікун, піклувальник, дитячий заклад). Проте батьки можуть зустрічатися з дітьми [13, с. 53].

Однією з підстав припинення батьківських прав та обов'язків є усиновлення їх дитини, яке було здійснене за вільною згодою батьків. Хоча й усиновлення дитини, яке здійснене без згоди батьків у випадках, визначених законом, також припиняє батьківські права та обов'язки. Частина 1 статті 232 СК України передбачає, що з моменту здійснення усиновлення припиняються особисті та майнові права й обов'язки між батьками та особою, яка всиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням. При всиновленні дитини однією особою ці права та обов'язки можуть бути збережені на бажання матері, якщо всиновлювачем є чоловік, або на бажання батька, якщо всиновлювачем є жінка.

Усі права та обов'язки батьків припиняються не з моменту надання згоди батьками на всиновлення дитини, а з моменту набрання чинності рішенням суду про всиновлення [14, с. 80].

Одним із спірних питань у сімейному праві є питання про можливість відмови батьків від дитини. У юридичній літературі з цього приводу зазначається, що передання дітей на виховання до державних установ, залучення третіх осіб для надання допомо-

ги у вихованні дітей, установлення над дітьми опіки чи піклування, коли батьки з тих чи інших причин самі не можуть їх виховувати, надання батьками згоди на всиновлення дітей не означає добровільної відмови батьків від своїх прав і обов'язків. Згода батьків, не позбавлених батьківських прав, на всиновлення їх дитини іншими особами — необхідна умова всиновлення. Саме ж усиновлення залежить не тільки від волі батьків дитини і його всиновлювачів. Перед винесенням рішення про всиновлення обов'язково враховується доцільність усиновлення з точки зору інтересів цієї дитини і її правильного виховання. Після здійснення усиновлення всі особисті і майнові права між дитиною і батьками припиняються, і батьки не відмовляються, а позбавляються права на виховання своєї дитини [15, с. 77].

Невиконання батьками обов'язку забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я не тягне автоматично за собою припинення батьківських прав та обов'язків. Тільки в разі надання такими батьками згоди на всиновлення їх дитини з моменту здійснення усиновлення у них припинятимуться батьківські права та обов'язки, але підставою припинення батьківських прав та обов'язків буде всиновлення дитини.

Виникає питання й про припинення батьківських прав та обов'язків у разі досягнення дитиною повноліття. Безумовно, що відносини споріднення між батьками та дітьми існують довічно, відносини між батьком, матір'ю і дитиною, засновані на походженні дитини від них, не припиняються протягом усього їхнього життя. Проте батьки і діти є конкретними суб'єктами певного правовідношення, наприклад, з виховання дитини, з утримання дитини тощо, тому з досягненням повноліття такі права і обов'язки батьків припинятимуться, хоча інші батьківські права та обов'язки вже стосовно повнолітньої дитини будуть виникати, наприклад, по утриманню повнолітньої непрацездатної дитини.

Таким чином, аналіз СК України, чинного законодавства свідчить, що підставами припинення батьківських прав та обов'язків щодо дитини можна вважати смерть батька, матері дитини; смерть дитини; оголошення батька, матері, дитини в судовому порядку померлими; оспорювання батьківства; всиновлення дитини; досягнення дитиною повноліття. При позбавленні батьківських прав припиняються лише деякі правовідносини між батьками та дитиною, на-

приклад, щодо виховання дитини, визначення її місця проживання тощо, проте в цілому всі батьківські правовідносини не припиняються. Позбавлення батьківських прав тягне за собою припинення особистих немайнових батьківських прав та обов'язків щодо дитини, майнові ж обов'язки батьків, визначені законом, за особами, позбавленими батьківських прав, зберігаються, відомості про батьків з актового запису про народження дитини не виключаються.

Список використаної літератури

1. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні» до 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини. – К., 2010. – 228 с.
2. *Ворожейкин Е. М.* Семейные правоотношения в СССР / Е. М. Ворожейкин. – М. : Юридическая литература, 1972. – 336 с.
3. *Нечаева А. М.* Споры о детях / А. М. Нечаева. – М. : Юрид. лит., 1989. – 160 с.
4. *Ромовская З. В.* Защита в советском семейном праве / З. В. Ромовская. – Львов : Изд-во при ЛГУ изд. объедин. «Вища школа», 1985. – 180 с.
5. *Червяков К. К.* Установление и прекращение родительских прав и обязанностей / К. К. Червяков. – М. : Юр. лит., 1975. – 104 с.
6. *Кондратьева Л. А.* Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. А. Кондратьева. – К., 2006. – 199 с.
7. *Левківський Б. К.* Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Б. К. Левківський. – К., 2003. – 198 с.
8. *Лепех С.* Підстави, порядок та правові наслідки позбавлення батьківських прав / С. Лепех // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2010. – Вип. 51. – С. 175-181.
9. *Логвінова М. В.* Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків (осіб, які їх замінюють) за правопорушення, вчинені неповнолітніми : монографія / М. В. Логвінова. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – 206 с.
10. *Мироненко В. П.* Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. П. Мироненко. – К., 2000. – 193 с.
11. *Загоровский А. И.* Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса, 1909 [Электронный ресурс] // Классика российского права. Проект компании «Консультант Плюс» при поддержке издательства «Статут» и Юридической научной библиотеки издательства «Спарк». – Режим доступа : <http://civil.consultant.ru>
12. *Казанцева А. Е.* Обязанности и права родителей (замещающих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение / А. Е. Казанцева. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1987. – 144 с.
13. *Жилинкова И. В.* Личные права и обязанности родителей и детей : учеб. пособ. / Л. А. Кузьмичева, И. В. Жилинкова. – К. : УМК ВО, 1991. – 56 с.
14. *Москалюк В.* Щодо поняття «відмова від дитини» та суміжних понять у Сімейному кодексі України / В. Москалюк // Право України. – 2008. – №5. – С. 80.
15. *Поссе Е. А.* Проблемы семейного права : учеб.-метод. пособие для студ. заоч. отд-ния / Е. А. Поссе, Т. А. Фадеева ; Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 115 с.